

Marcin WÓJCIK
Uniwersytet Łódzki
Katedra Geografii Regionalnej i Społecznej
90-142 Łódź, ul. Kopcińskiego 31
marwoj@geo.uni.lodz.pl

Obszary *versus* miejsca, czyli o przestrzennych formach interpretacji przemian polskiej wsi

Areas *versus* places – reflections on the spatial forms
in interpretation of the Polish countryside

Streszczenie: Charakter pogłębionej refleksji nad obecnymi przekształceniami wsi powinien z jednej strony dotyczyć umiejscowienia ich w „długim czasie” zmian, z drugiej zaś uwzględniać rozważania nad skalą interpretacji procesów, rozumianą nie tylko w kategoriach zakresu przestrzennego (makro vs. mikro), ale przede wszystkim w znaczeniu symbolicznym (przestrzeń vs. miejsce). W przypadku badań wsi, zwłaszcza geograficznych, odczuwa się wyraźny brak refleksji nad przedmiotem badań, zwłaszcza w odniesieniu do obrazu, jaki się z nich wyłania. Geograficzny obraz wsi jest przede wszystkim pochodną oparcia badań na wzorcu neopozytywistycznym, a co za tym idzie koncentracji na opisie zjawisk w kategoriach ilościowego rozkładu i organizacji przestrzennej. Celem tego opracowania jest krytyczne spojrzenie na zastosowanie kluczowych dla formułowania założeń badań pojęć, takich jak „obszar wiejski” i „wieś”, a także konsekwencji, które z tego wynikają dla innych przestrzennych form interpretacji przemian polskiej wsi, takich jak „region” i „miejsce”.

Słowa kluczowe: wieś, przestrzeń, „miejsce”, teoria i metodologia, Polska.

Wprowadzenie

Współczesne szybkie przemiany strukturalne polskiej wsi rodzą wiele pytań dotyczących kierunku i tempa procesów społecznych, ekonomicznych, politycznych oraz ich efektów, w tym również przestrzennych (krajobrazowych). Ważne pytanie, bo odnoszące się do istoty tej zmiany, dotyka kwestii tożsamości kulturowej wsi. Charakter pogłębionej refleksji nad obecnymi przekształceniami wsi powinien bowiem z jednej strony dotyczyć umiejscowienia ich w „długim czasie” zmian, z drugiej zaś uwzględniać rozważania nad skalą interpretacji procesów, rozumianą nie tylko w kategoriach zakresu przestrzennego (makro vs. mikro), ale przede wszystkim w znaczeniu symbolicznym (przestrzeń vs. miejsce).

Problem naukowej interpretacji zmian dokonujących się na wsi dotyczy w dużej mierze sposobu opisu struktur i procesów, zarówno tych widocznych (obser-

wowalnych), jak i tych ukrytych – związanych przede wszystkim ze stanami emocjonalnymi i świadomościowymi człowieka. Ten sposób myślenia nieuchronnie prowadzi do rozważenia kwestii wartościowania jako integralnej części procesu poznawania (Buttimer 1974, Chojnicki 2010). Namysł nad zmiennością rzeczywistości w procesie badawczym powinien zawierać się w próbie odpowiedzi na trzy pytania, których kolejność odpowiada stopniom złożoności interpretacji zjawisk. W tym przypadku (badania wsi) pytania te można sformułować w następujący sposób:

- 1) „Jak zmienia się wieś?”. Pytanie odnosi się do sfery rzeczywistości obiektywnej (zjawisk) i dotyczy metod rejestracji właściwości obiektów (w czasie) oraz sposobów ich klasyfikacji.
- 2) „Jak opisać zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do teorii i metodologii badań naukowych, a tym samym związku interpretacji zmiany z odpowiednimi stanowiskami (orientacjami) filozoficznymi w naukach społecznych (scjentyzyczna vs. antyscjentyzyczna).
- 3) „Jak ocenić/wartościować zmianę wsi?”. Pytanie odnosi się do akceptacji badacza dla określonych zmian w postaci sądów wynikających z postawy moralno-etycznej.

Nie bez znaczenia dla odpowiedzi na pytanie dotyczące akceptacji dla określonych zmian (wsi) jest wybór odpowiedniej orientacji teoretyczno-metodologicznej. Przyjęcie paradygmatu neopozytywistycznego, którego jedną z cech jest odrzucenie sądów wartościujących jako składnika wiedzy naukowej (por. Chojnicki 2010), zamyka lub w dużej mierze ogranicza badaczowi możliwość ujawnienia własnych poglądów. Wybór takiej orientacji, zwalniającej badacza od ustosunkowania się do kwestii moralnych, etycznych oraz niedoskonałości wynikających często z czysto empirycznego charakteru badań, jest w dużej mierze dla wielu naukowców wygodny, bo pozwala na nieujawnianie własnego światopoglądu i neutralizuje krytykę, ograniczając ją do dyskusji nad zastosowaniem technik.

W przypadku badań wsi, zwłaszcza geograficznych, odczuwa się wyraźny brak refleksji nad przedmiotem badań, zwłaszcza w odniesieniu do obrazu, jaki się z nich wyłania. Geograficzny obraz wsi jest przede wszystkim pochodną oparcia badań na wzorcu neopozytywistycznym, a co za tym idzie koncentracji na opisie zjawisk w kategoriach ilościowego rozkładu i organizacji przestrzennej. Celem tego opracowania jest krytyczne (oceniające) spojrzenie na zastosowanie kluczowych dla formułowania założeń badań pojęć takich jak „obszar wiejski” i „wieś”, w kontekście różnych wzorców badawczych, zwłaszcza tych, które określają wzajemną opozycję pojęcia „przestrzeni” i „miejsca”.

Wieś i obszary wiejskie – czy rozróżnienie to ma znaczenie?

To, jak coś nazwiemy, ma konsekwencje dla sposobu interpretacji określonych zjawisk. Każde słowo, zwłaszcza odnoszące się do rzeczy (obiektów), budzi określone skojarzenia, a języki są swoistymi kodami kulturowymi, które tworzą systemy symboliczne, dostępne najpełniej dla członków danych wspólnot. Jak pisze

P. Sztompka (2003, s. 289) myślenie ma charakter symboliczny i operuje wspólnymi dla danej zbiorowości oznaczeniami zjawisk, zdarzeń i doświadczeń. Doświadczenie przestrzeni jest jednym z wielu elementów, które pozwalają ludziom poznać i tworzyć rzeczywistość (Tuan 1987). Heterogeniczny charakter przestrzeni jako pochodny zróżnicowania środowiska przyrodniczego i kulturowego tworzy w konsekwencji rozmaite doświadczenia, a sama przestrzeń napełnia się w ten sposób przedmiotami i miejscami, tworząc system kulturowo znaczący dla jednostek i grup ludzkich. Tłumaczenia odpowiednich słów na inne języki to tylko pewne przybliżenie znaczenia, zwłaszcza jeśli przekład dotyczy terminów nasyconych kontekstami, wyobrażeniami, a także wyzwalających silne stany emocjonalne. Z geograficznego punktu widzenia do takich pojęć należą np. ziemia, kraj, krajobraz, państwo, terytorium, a także konkretne regiony oraz niezliczone miejsca i obiekty (góry, morza, rzeki itd.) o nazwach własnych, czyli oswojonych kulturowo w toku dziejów przez grupy ludzkie. Istotną kwestią w tym kontekście jest również zmiana znaczenia odpowiedniego słowa w czasie. Problem ten dotyczy głównie wpływu przekształceń społeczno-gospodarczych (cywilizacyjnych) na formę oraz treść określonych obiektów, zjawisk itd. Do terminów takich z pewnością również należy „wieś”, której zakres pojęciowy przez wieki ewoluował.

Opisane wyżej konteksty znaczenia kulturowego języka można rozważyć w stosunku do możliwości użycia pojęcia „wieś” i „obszar wiejski”. W literaturze panuje pod tym względem duża dowolność. Oprócz dwóch podanych wyżej stosowane są również inne terminy, np. tereny wiejskie, regiony wiejskie, wiejskie peryferia.

M. Woods (2011, s. 1) w pracy dotyczącej koncepcji „wiejskości” pisał, że wiejska przestrzeń ma wiele funkcji, ale również i wiele znaczeń. Podejmując tę myśl, można wskazać, że pierwsze znaczenie można rozważać w kategoriach wykorzystania przestrzeni (użytkowania) oraz roli (funkcji), jaką wieś pełni w życiu społeczeństw na różnych poziomach organizacji systemów społeczno-gospodarczych. Drugie znaczenie ma charakter symboliczny, bo odnosi się do specyficznych typów kultury oraz ich miejsca w kulturze narodowej oraz roli w budowie wspólnotowych identyfikacji (regionalnych, państwowych) bądź jako kontrapunkt względem sił „postępu” (miejskiego, globalnego).¹

Z tego punktu widzenia istotne jest stwierdzenie, czy pewne pojęcia określające przedmiot (wieś) konstruowane są niejako z zewnątrz i zostają narzucone w toku dyskursu (np. medialnego, akademickiego, prawnego itd.). W języku polskim naturalnym pojęciem, bo osadzonym w mowie potocznej, jest „wieś”. Pisząc (mówiąc) „wieś polska”, mamy na myśli nie tylko określony kontekst przestrzenny (terytorialny), ale również pewien zespół wyobrażeń i związane z nimi obrazy (krajobrazy, środowiska), stereotypy, skojarzenia odnoszące się do „wiejskości” w najszerszym ujęciu, jaki możemy sobie uzmysłwić. Podobnie rzecz się ma z poziomem regionalnym i lokalnym, kiedy wieś przedstawiana jest w kontekście więzi terytorialnej i otrzymuje niepowtarzalny kod terytorialno-kulturowy, np. wieś małopolska, mazowiecka, pomorska, ale również łowicka, kurpiowska, podhalańska

¹ Porównaj prace autora: Wójcik 2009, 2012.

czy łemkowska. W tym kontekście pojęcie „obszaru wiejskiego” brzmi sztucznie, nasycone jest treściami technicznymi oraz należy je traktować jako wytwór języka poszukującego nowych znaczeń dla form zredukowanych do pewnego wymiaru i używanych do konkretnych celów.

Przemyślenia te znajdują liczne potwierdzenia w literaturze, gdzie autorzy starają się dociec źródeł odmienności określonych pojęć. M. Woods (2011, s. 4–5) argumentuje, że użycie słów *country/countryside* ma w naukach społecznych inny kontekst niż sformułowanie *rural/rurality*. Drugie ujęcie jest bardziej preferowane w dyskusji akademickiej, ze względu na bardziej obiektywny i kulturowo neutralny charakter. Słowo „wieś” zarówno w języku polskim, jak i w języku angielskim (*country*) ma określony kontekst kulturowy. Mówiąc o wsi, najczęściej wyobrażamy sobie siedlisko, zamieszkującą w nim społeczność, charakterystyczne dla życia i pracy na wsi obrazy (potoczne określenie). Koncepcja obszaru wiejskiego („rural”) ma głównie charakter analityczny, przyjęty określony model badań naukowych. Zaletą terminu „rural” jest podobne brzmienie w kilku europejskich językach (również np. francuski, włoski), podczas gdy termin „countryside” nie ma często właściwego odpowiednika.

Interesujące w tym kontekście jest łacińskie pochodzenie terminów „rural” i „country”. M. Woods (2011, s. 4, za Ayto 1990) podaje, że przymiotnik „rural” (wiejski) pochodzi od rzeczownika „rus”, który oznaczał otwarty obszar. „Country” natomiast pochodzi od przyimka „contra”, co oznaczało m.in. pozycję położenia obszaru wokół czegoś lub przed czymś. Obiektem, względem którego określano przestrzeń, było najczęściej miasto.

Współczesne określenie „rural areas”, czyli obszary wiejskie można zatem traktować jako pojęcie opisujące pewne cechy odnoszące się do specyfiki budowy przestrzeni (krajobrazu). Otwarty krajobraz uznaje się jako jedną z najważniejszych cech wyróżniających obszar wiejski (por. Bański 2002). Pojęcie „wsi” tradycyjnie wpisuje się natomiast w dychotomiczny podział przestrzeni na miasta i wsie. Rozróżnienie to zbudowano zatem na określeniu „countryside”, w którym zawarta jest relacja pomiędzy centrum (miasto) a otoczeniem.² „Countryside” to po prostu wiejska okolica, a okolica jest zazwyczaj określana względem (wokół) czegoś. Niedoskonałość dosłownego przekładu tego terminu polega również na tym, że ma on szersze znaczenie niż osadnicze pojmowanie „wsi” w Polsce. Dla takiego ujęcia w języku angielskim zarezerwowane jest słowo „village” (wieś jako osiedle, siedlisko). Termin „countryside” obejmuje również treść przyrodniczą („łono przyrody”), tak więc w przybliżeniu można byłoby tłumaczyć go jako krajobraz, a może nawet jako środowisko. W tym ostatnim znaczeniu „countryside” oznaczałoby tyle, co środowisko miasta, czyli jego naturalne i antropogeniczne otoczenie, będące („żyjące”) z nim w symbiozie. W okresie międzywojennym do takiego sposobu myślenia nawiązał geograf W. Winid (1937, s. 17–18), pisząc „miasto i wieś są w naszej kulturze nieodzownymi składnikami krajobrazu geograficzne-

² M. Woods (2011, s. 4) zawarł tą myśl w następujący sposób „The term ‘countryside’ originally emphasized the definition of the country relative to the town (the ‘side’ of the town)...”

go, (...) lecz zawsze krajobraz geograficzny wsi pozostaje przyrodniczy, natomiast krajobraz geograficzny miasta – humanistyczny. (...) Mają one wyznaczoną sobie odrębną rolę w życiu gospodarczym i społecznym, całość tego życia, zwłaszcza gospodarczego, tworząc jedynie wspólnie”.

Współcześnie trudno jest to zrozumieć, przede wszystkim z uwagi na dominację zurbanizowanych form zamieszkiwania, zwłaszcza w kontekście rozwoju obszarów metropolitalnych. W naszych, polskich warunkach, związek ten jest jeszcze wyraźnie widoczny na obszarach peryferyjnych, gdzie małe miasta i ich rolnicze otoczenie („countryside”) stanowią pewne całości – mikroregiony społeczno-gospodarcze. W badaniach geograficznych myśl ta zawarta była w pracach P. Vidala de la Blache’a, gdzie stosowany termin „pays” oznaczał kraj, ale najczęściej w rozumieniu pewnego swojskiego (oswojonego) terenu – regionu, co było jednocześnie połączone z jego interpretacją w kategoriach wizualnych (krajobrazu – „paysage”). Pojęcie „pays” miało jednak wymiar ściśle wiejski, a „paysan” oznaczało raczej tubylca, czyli wieśniaka. W wiejskości odbijał się związek człowieka i ziemi, natomiast w szeroko rozumianym prowincjonalizmie (w krajobrazie wiejskim) poszukiwano „ducha” (istoty) tożsamości narodowej czy regionalnej (por. Archer 1993, Plit 2005).

Różnice pomiędzy tymi pojęciami w geografii są w dużej mierze wynikiem odmiennie zarysowanych programów badawczych w okresie polityki rozwoju dyscypliny przez specjalizację, w tym przypadku modeli studiów wiejskich powstałych w geografii rolnictwa i geografii osadnictwa (Wójcik 2011, 2012). Geografia osadnictwa koncentrowała się na problemie przemiany siedliska i rozłogu, ich morfologii oraz funkcji (zwłaszcza roli funkcji wsi w organizacji systemów osadniczych). Geografia rolnictwa operowała pojęciem obszaru rolniczego, a później obszaru wiejskiego, w ramach koncepcji rozwoju wielofunkcyjnego. Obie tradycje ukształtowały się w ramach geograficznego funkcjonalizmu, który był w pewnym sensie pragmatycznym sposobem realizacji założeń badań powołanej po II wojnie światowej w Polsce geografii ekonomicznej i jej czterech głównych specjalizacji (geografii przemysłu, geografii rolnictwa, geografii transportu oraz geografii ludności i osadnictwa). Badania funkcjonalne wsi i sieci osadniczych były silnie związane z planowaniem przestrzennym i ekonomiką regionalną. Funkcja wsi traktowana była jako czynnik rozwoju lub czynnik wyjaśniający jej pozycję w całości (zespołe, układzie, systemie). Funkcje wsi interpretowano zatem jako specyficzny rodzaj relacji, które powstają w efekcie specjalizacji elementów wchodzących w skład całości. Dla geografii rolnictwa wieś była obszarem rolniczym, którego właściwości rozpatruje się z punktu widzenia możliwości produkcyjnych. Funkcjonalizm w geografii rolnictwa, a później geografii obszarów wiejskich, koncentrował się na cechach działalności gospodarczej, które ujmowano w funkcjonalnym związku (współwystępowania i współzmienności).

Specjalizacja w geografii ekonomicznej doprowadziła do redukcji wsi do wybranych elementów, zależnych każdorazowo od odpowiedniej subdyscypliny (produkcja rolnicza, funkcje osiedli itd.). Charakterystyka wsi i obszarów wiejskich w kategoriach pełnionych funkcji zacierała ich społeczno-kulturowe różnicowa-

nie, wyjątkowość miejsca życia i pracy ludzi oraz indywidualność środowisk społecznych. Wieś przedstawiano najczęściej jako jednostkę, w której zachodzi przemiana funkcjonalna, ale bez kontekstu historyczno-kulturowego i poza tożsamością regionalną i lokalną. Człowiek zredukowany został do roli (funkcji) producenta, „nosiciela funkcji”, racjonalnego bytu, którego ruch w przestrzeni regulowany jest bodźcem pracy i odpoczynku.

O ile w przypadku geografii przyczyną redukcji „wsi” był branżowy podział dyscypliny oraz bezkompromisowe przyjęcie (narzucenie) metodologii pozytywistycznej, to w przypadku nauk społecznych, zwłaszcza socjologii, reorientacja była uzasadniana z punktu widzenia teorii oraz rozwoju myśli badań społecznych. Przemyslenia dotyczące różnic pomiędzy pojęciem „wsi” i „obszaru wiejskiego” są w dużym zakresie przedmiotem zainteresowania współczesnej socjologii. K. Gorlach (2004) odmiennosc obu pojęć przedstawia w kontekście przemiany teoretycznej. Klasyczna koncepcja badań wsi w socjologii, wywodząca się m.in. z prac F. Tönnisa, M. Webera, interpretowała ją jako spójny układ społeczno-zawodowy i przestrzenny. Włączanie tradycyjnych (rolniczych) społeczności wiejskich w obręb społeczeństwa masowego doprowadziło do rozkładu tej spójności i jej znacznego zróżnicowania kulturowego, społeczno-zawodowego, a co za tym idzie również i przestrzennego. K. Gorlach (2004, s. 16), twierdzi, że pojęcie „obszar wiejski” narzuca inny obraz rzeczywistości społecznej. W odróżnieniu od wsi, w przypadku badań obszaru wiejskiego badacze przestają posługiwać się pojęciem całości. Obszar jest przestrzenią wyodrębnioną ze względu na pewną szczególną cechę. Dochodzi w ten sposób do swoistej redukcji całości do wybranych elementów, zaniku systemowego spojrzenia na rzeczywistość społeczną.

W innym kontekście problem ten widzi B. Fedyszak-Radziejowska (2013), która źródeł odejścia od koncepcji „wsi” upatruje w próbach narzucenia z zewnątrz nowej formy identyfikacji, która wyprzedza istniejący stan rzeczy (sądów). Wieś zdaniem autorki opiera się na identyfikacji wspólnotowej i łączy się z pojęciem tożsamości rozumianej jako istota, esencja danej kultury (Fedyszak-Radziejowska 2013, s. 98, za Koseła 2003). Identyfikacja wiejska jako przywiązanie do „obszarów wiejskich” brzmi sztucznie i nie oddaje sensu (wartości) wsi jako kategorii wynikającej z „doświadczenia” jej przez mieszkańców (Fedyszak-Radziejowska 2013, s. 98).

W tym kontekście można pokusić się o wniosek, że zastosowanie pojęcia „obszar wiejski” jest wynikiem nie tylko redukcjonizmu wsi do wybranych elementów, przedstawianych zazwyczaj w formalny sposób w ramach możliwości stwarzanych przez sprawozdawczość statystyczną. Koncepcja „obszaru wiejskiego” zrodziła się jako próba budowy nowej identyfikacji mieszkańców wsi, która opiera się na celach wspólnej polityki państw wchodzących w skład Unii Europejskiej. Inaczej mówiąc, w ramach takiej koncepcji poszukuje się form spójności symbolicznej wsi w oparciu nie o odrębności kulturowe (tożsamość kulturowa zostaje osłabiona, bo dzieli), ale wizję pewnych zmian, gdzie cele podporządkowane są określonym politykom wspólnotowym, np. spójności ekonomicznej, społecznej i terytorialnej. Obszary wiejskie wyodrębnianie (identyfikowane) i przedstawiane

są w oparciu o cechy strukturalne, w sposób zobiektywizowany (sformalizowany) i dopasowany do wymogów pomiaru, nowoczesnie nazywanym dziś „monitoringiem/obserwatorium terytorium”. Obszary wiejskie (europejskie) są próbą zastąpienia pojęcia „wsi”, a to – jak przedstawiono powyżej – nie tylko brzmi w narodowych językach odmiennie, ale niesie inne znaczenia kulturowe (tożsamościowe). Poszukiwanie pojęć, które w sensie kulturowym stanowiłyby nowe ramy wspólnotowej identyfikacji, nie jest zjawiskiem rzadkim. N. Davies (1998, s. 31), w swym monumentalnym dziele dotyczącym cywilizacji europejskiej, pisze, że samo pojęcie Europy zrodziło się w sytuacji zaniku podstaw wspólnej chrześcijańskiej identyfikacji. Pojęcie Europy, choć znane w przeszłości jako trzecia część „starego świata”, zastąpiło termin „świata chrześcijańskiego”, jako efekt potrzeby wprowadzenia określenia o bardziej neutralnych konotacjach. Epoka oświecenia pojęcie to rozpowszechniła, nadając mu nowe znaczenia – wspólnoty państw, których zdobyczą w procesie postępu są nowe interpretacje humanizmu, odnoszące się do zasad prawa publicznego (laicyzacja).

Idąc tropem wyznaczonym przez B. Fedyszak-Radziejowską (2013), można zauważyć, że przejście od pojęcia „wieś” do pojęcia „obszary wiejskie” jest nie tylko przejawem redukcjonizmu, ale ma również wymiar ideologiczny, związany przede wszystkim z oddziaływaniem koncepcji modernizacji społecznej lub szerzej idei postępu. Era industrialna podkreśliła nie tylko dychotomię miasto – wieś na bazie zróżnicowania funkcjonalnego (industrializm vs. agraryzm), ale narzuciła temu podziałowi wymiar aksjologiczny, tzn. miasto zostało utożsamione z postępowaniem, wieś zaś przestrzenią (obszarem), na którą postęp ten ma oddziaływać.

Emanacją ideologii postępu była m.in. koncepcja urbanizacji wsi. W naukowej interpretacji przemian osadniczych podkreślano, że urbanizacja jest społecznym procesem o kompleksowym charakterze polegającym na przekształcaniu społeczeństwa tradycyjnego (wiejskiego) w bardziej heterogeniczne społeczeństwo miejskie (np. Rykiel 1977, Maik 1992). W ramach koncepcji urbanizacji dokonywano prób interpretacji przemian stylu życia w warunkach modernizacji społecznej, w tym także rozwoju społeczeństwa masowego (por. Starosta 1995, Jałowiecki, Szczepański 2009). Urbanizacja wsi wpisywała się w przypadku Polski w powojenną ideologię przekształceń społecznych, w których kultura wiejska była przedstawiana jako nienowoczesna, a tym samym nieprzystająca do przemian prowadzących w kierunku budowy społeczeństwa miejsko-przemysłowego pod wpływem określonej ideologii i polityki rozwoju (komunizm).³

Pojęcia „wsi” i „obszarów wiejskich” są powszechnie stosowane w badaniach wielu dyscyplin nauk społecznych. Należy jednak zastanowić się nad kontekstem ich użycia i próbować ograniczać ich wymienne używanie. Pojęcia te bowiem są równouprawnione, ale niejednoznaczne. Wobec zarysowanych źródeł i kontekstów ich użycia powinno się podchodzić do ich każdorazowego zastosowania z większą refleksją. Współczesne przekształcenia wsi i brak jej semantycznej jednoznacz-

³ W socjologii interesującą interpretację przedstawiła m.in. I. Bukraba-Rylska (np. 1992). Problem ten z perspektywy geograficznej był wielokrotnie przedmiotem rozważań autora (Wójcik 2009, 2010, 2012).

ności wplecione są i dziś w ideologię rozwoju. Nie wchodząc w dyskusję nad bilansem zysku i strat (bo jeśli są zyski, to przecież muszą być jakieś straty) w ramach europejskiej polityki rozwoju, problem zmienności wsi należy widzieć w szerszym kontekście kulturowym i historycznym, który staje się bardziej wyraźny, gdy „zejdziemy” z poziomu „obszaru wiejskiego” do poziomu „wsi”. Zmiana skali to nie tylko problem większej liczby i dokładności kształtu elementów, ale dotyczy przede wszystkim specyfiki regionalnych i lokalnych odmienności, bo to one przez wieki decydowały o dialektyce sił tworzących europejską jedność, a zarazem różnorodność. Wieś była i jest ważnym elementem europejskiej tożsamości.

Wieś jako „miejsce”⁴

Powrót do koncepcji wsi jako całości jest wynikiem przemiany paradygmatycznej geografii człowieka, zwłaszcza w obrębie przemian nazywanych „zwrotem kulturowym”. W tym przypadku jego charakter tkwi w powrocie do idei wiejskości. Idea swoistości cech wiejskiego życia jest silnie związana z tradycją badań geograficznych okresu klasycznego. Francuska szkoła geografii regionalnej P. Vidala de la Blache’a zbudowała program badań społeczności rolniczych, których codzienne działania w specyficznych warunkach otoczenia społecznego i przyrodniczego prowadziły do wytworzenia się niepowtarzalnych całości – *civilisation* i *milieu*. Wyjątkowość stworzonej koncepcji polegała na poszukiwaniu jedności powstającej w wyniku współpracy człowieka i przyrody. A. Buttimer (1971, 1990), rekonstruując założenia koncepcji P. Vidala de la Blache’a, podkreślała wyjątkowość badań geografii człowieka, która za cel stawia sobie badanie wzajemnego wpływu na siebie i połączenia różnorodnych zjawisk i sił w ramach ograniczonych możliwości istniejących w danym czasie i miejscu. P. Vidal de la Blache uważał, że wynikiem relacji człowieka ze środowiskiem jest zróżnicowanie krajobrazów rolniczych Francji. Twórca geografii człowieka twierdził, że stosunek człowieka do środowiska można badać empirycznie przez identyfikację *genres de vie* (stylów życia). Styl życia jest produktem historycznym, odzwierciedleniem *civilisation* (kultury), efektem wpływów przyrodniczych, społecznych, kulturowych w danym miejscu. *Milieu* utożsamiano natomiast z fizycznym i biotycznym środowiskiem życia ludzi.

Geografia wsi powinna zajmować się także stosunkiem ludzi do ich środowiska życia, wynikającym ze sposobów „zamieszkiwania”. Związki te materializują się w postaci określonych form krajobrazów kulturowych (regionów i miejsc). P. Vidal de la Blache i jego uczniowie koncentrowali się przede wszystkim na zewnętrznym wyrazie życia wsi – formach krajobrazu (Buttimer 1990). A. Buttimer (1990, s. 14) wyraziła to w następujący sposób: „Na styku *milieu* i *civilisation* został wyrzeźbiony żywy krajobraz – *paysage humanisé* – mówiący o tym, w jaki sposób poszczególne grupy, bogate w doświadczenie, interpretują, oceniają i wykorzystują swoje środowisko”.

⁴ Ta część tekstu powstała na bazie fragmentu podrzdziału *Geografia wsi – komplementarny program badań* z monografii autora pt. *Geografia wsi w Polsce. Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych* (Wójcik 2012).

Kluczową kwestią dla oryginalności myśli vidalowskiej było skupienie się na relacji człowieka do jego otoczenia (środowiska) w określonych sytuacjach życiowych. Duże zróżnicowanie środowiska przyrodniczego Francji oraz historyczna trwałość wspólnot regionalnych i lokalnych, rozwijających się na tym podłożu, dawało francuskim geografom ogromne możliwości w przedstawianiu efektów (kraj-obrazów, miejsc) różnych kombinacji uwarunkowań naturalnych, historycznych, społeczno-kulturowych. Związek geografii człowieka i historii stworzył podstawę dla rozwoju metody monograficznej dla przedstawienia określonych środowisk życia (miast, wsi, regionów).

Współcześni interpretatorzy myśli vidalowskiej uważają, że *genre de vie* (styl życia) to sposób „zamieszkiwania”, a jego istotą jest wzajemne dopasowanie się społeczeństwa i warunków otoczenia. *Milieu* (miejsce lub środowisko życia) jest odwzorowaniem codziennych problemów, wartości, stereotypów przypisywanym poszczególnym elementom otoczenia narosłym w historycznym rozwoju (Wilczyński 2005, s. 95). A. Buttimer (1990, s. 21–26), uznając niepodważalne wartości prac P. Vidala de la Blache’a, nadaje nowe, dopasowane do współczesnych realiów, znaczenie dla myśli zawartych we francuskiej tradycji badań geografii człowieka. Osnową dla koncepcji autorki jest wprowadzenie potrójnie złożonego modelu pojęciowego, który określa strukturę przestrzeni w ujęciu geograficznym. I tak na strukturę tę składa się:

- noosfera (*civilisation* u Vidala), cechy świadomości (wiedza) – idee, wartości, symbole, wyobrażenia;
- socjo-technosfera (sztuczne elementy vidalowskiego *milieu*) – środowisko, w którym działa człowiek, utożsamiane z krajobrazem (elementy fizyczne);
- biosfera (naturalne elementy vidalowskiego *milieu*).

Cechą współczesnych badań geografii człowieka jest identyfikacja relacji (interakcji) między poziomami. Kluczowe znaczenie ma zatem *genre de vie*, w którym znajdują odbicie trzy poziomy doświadczenia – percepcyjny (noosfera), interpodmiotowy (socjo-technosfera) i organiczno-terytorialny (biosfera).

Model pojęciowy zaproponowany przez A. Buttimer (1990) można doskonale wykorzystać w identyfikacji i interpretacji swoistych cech życia wiejskiego oraz wyróżniania różnych sposobów powstawania tej swoistości. P. Vidal de la Blache ukazywał współistnienie stylu życia tradycyjnych, rolniczych społeczności i ich środowiska.

Współcześnie w badaniach wsi istotne jest przedstawienie, jak w tym samym środowisku przyrodniczym funkcjonują różne style życia i jakie relacje łączą poszczególne grupy mieszkańców wsi z naturą. Sfera „zamieszkiwania” łączy wszystkie sposoby życia wiejskiego. Dezagraryzacja wsi i erozja związku człowieka z przyrodą, opartego na traktowaniu natury jako sposobu zapewnienia w pierwszej kolejności przetrwania (bytu), powoduje, że wzrasta znaczenie innych relacji wynikających z realizacji potrzeb duchowych. Współczesne „zamieszkiwanie” we wsi (sposób życia), zgodnie z modelem A. Buttimer (1990), zawiera trzy wzajemnie powiązane ze sobą płaszczyzny, tj.:

- ideę „bycia”, „zamieszkiwania”, która łączy się z waloryzacją środowiska wsi oraz świadomością społecznych i indywidualnych potrzeb, które wieś pozwala zrealizować;
- materialną organizację przestrzeni wraz z jej wymiarem krajobrazowym;
- doświadczanie wsi, w którym zawiera się ocena elementów środowiska wsi jako pewnych wartości i znaczeń oraz pamięć jako wyraz społecznego „zakorzenienia” w „miejscu”.

Idea „zamieszkiwania” ma głęboki sens humanistyczny. Odzworowuje się w różnych koncepcjach nauk społecznych, w tym również w geografii społeczno-ekonomicznej (por. Jędrzejczyk 2004, s. 25–31). „Zamieszkiwanie” jest podstawą budowania ludzkich więzi z ziemią i światem (Rembowska 2008, s. 68) i realizuje jedną z najważniejszych potrzeb egzystencjalnych ludzi – pragnienia posiadania własnego „miejsca”. Idea zamieszkiwania ma wymiar ponadczasowy i niezależnie od zmieniających się uwarunkowań, zwłaszcza współczesnego postępu technologicznego, odzwierciedla się w procesie zakładania rodziny, budowy domu, zagospodarowania bliskiej przestrzeni według własnych zasad i przekonań. Sens ten, jak pisał Y.F. Tuan (1977), wpisuje się w humanistyczną interpretację przestrzeni, która w procesie „uczłowieczenia” (oswojenia się z nią ludzi) staje się „miejscem”. Szczególny i indywidualny sens zamieszkiwania odnosimy zwłaszcza do środowiska wsi, gdzie osvajanie środowiska jest aktem doświadczania na pograniczu świata ludzi i świata przyrody. Właściwości związane z przekształcaniem i dostosowaniem do własnych potrzeb i wyobrażeń fragmentu ziemi przypisane są do dwóch ważnych i nierozdzielnych, jak twierdzi M. Heidegger (1977), czynności – „budowania” oraz „mieszkania”. Budowanie ma na celu zamieszkiwanie i samo w sobie jest zamieszkiwaniem (Heidegger 1977, s. 317). W środowisku wsi budowanie, które zastępowane jest bardziej technicznym terminem „zagospodarowanie”, było od zawsze procesem „wydzierania” pewnego obszaru spod władania przyrody i przekształcania go we władanie człowieka – miejsce jego życia. Trwanie w zmienności jest nieustannym „dialogiem” człowieka z naturą. M. Heidegger (1977, s. 326) pisał, że „zamieszkiwanie” jest przyznaniem przestrzeni ujętej w pewne granice. Niemiecki filozof w następujący sposób formułuje tę myśl: „Przeto przestrzenie otrzymują swą istotę od miejsc, a nie od «przestrzeni»” (Heidegger 1977 s. 326). Zamieszkiwanie jest ideą konstruowania światów życia ludzi.

„Zamieszkiwanie” we wsi (nie „na wsi”) jest tym, co łączy dziś ludzi różnych profesji, poglądów i potrzeb. Przestrzeń osvajana jest obecnie na różne sposoby i w odmienny sposób dostosowywana do indywidualnych i zbiorowych potrzeb. Do czasów intensywnej industrializacji związek człowieka z przyrodą był widoczny również w miastach. Ich rozrost przestrzenny, intensywność przekształceń urbanizacyjnych spowodowały wytworzenie się środowiska sztucznego, w którym rytm życia indywidualnego i społecznego przestał nawiązywać w dużej mierze do rytmu wyznaczanego przez siły natury. Mieszkańcy miast, najpierw elita (np. artystyczna), a za nią inne grupy społeczne, nie mogąc zrealizować potrzeby kontaktu z naturą w mieście, zaczęli czasowo zmieniać środowisko zamieszkania (wy-

poczynek, „drugie domy” itp.). Idealizacja wsi nie następowała w większości przypadków z powodu zachwyty ciężką pracą rolnika, ale przede wszystkim z dostrzeżenia walorów płynących z harmonii życia w specyficznym *milieu* – małej społeczności wtopionej w naturę, która była dla niej źródłem wiedzy, pracy, obyczajowości i siły.

Dzisiaj wieś stała się synonimem tradycji, natury, prostoty; wieś tworzy równowagę w funkcjonowaniu społecznym. Myśląc o wsi, niezależnie jak współczesna cywilizacja zmienia ramy naszego życia, wracamy zawsze do naszych wiejskich korzeni, poszukując tego, co zostało zapomniane lub utracone. Powroty te są już inne, tak jak inna w swoich treściach i znaczeniach jest sama wieś. Wieś nie może być wobec tego traktowana jako „dopełnienie” miasta, ale stanowi dla niego alternatywę. Idea wsi, swoistość cech wiejskiego życia, odzwierciedla się w sposobie, w jaki ludzie zamieszkują ziemię. Emocje ludzkie sprawiają, że przestrzeń wiejska ulega metamorfozie w „miejsca”.

Podsumowanie

Przeciwstawienie wsi obszarom wiejskim jest czymś dużo więcej niż przełożeniem skali badań. Obszary wiejskie i wsie są odmiennymi przestrzennymi formami interpretacji stanu i przemian wiejskiej przestrzeni. W przypadku Polski jest to o tyle istotne, że wieś jest ciągle ważną formą zamieszkiwania kraju i odgrywa rolę kulturotwórczą w społeczeństwie. Rozróżnienie to jest istotne nie tylko z punktu widzenia badań oraz świadomości naukowej odnoszącej się do konstrukcji odwzorowań rzeczywistości (redukcje), ale również z punktu widzenia oceny i planowania wsi jako środowiska życia lokalnych społeczności. Dehumanizacja związana z formalizmem opartym na ilościowej interpretacji makrostruktur i makroprocesów, wplecionym w ideologię postępu (zazwyczaj wzrostu ekonomicznego) prowadzi do zaburzeń pomiędzy sferą strywalizowanych wniosków, a sferą rzeczywistości społeczno-kulturowej o znacznej komplikacji faktów, relacji i sądów. Koncepcja obszarów wiejskich skonstruowana została w obrębie naturalistycznego wzorca metodologicznego. Obszary wiejskie są rodzajem przestrzeni absolutnej (charakter substancjalny), ujętej przedmiotowo (por. Lisowski 2003, s. 42). Interpretacja obszarów wiejskich pozbawiona jest wniosków odnoszących się do kreacyjnej roli człowieka, jego świadomości historycznej i społecznej. Tak wykreowany obraz wsi nie ma znaczeń, sensów i wartości.

Zupełnie inna perspektywa rysuje się, kiedy wieś osadzimy w koncepcji „miejsca”. Przestrzeń absolutna w procesie nadawania znaczeń staje się wówczas przestrzenią nasyconą symbolami. Jest ona ujmowana z punktu widzenia podmiotu i jego relacji względem otoczenia (środowiska). Ujęcie takie często nazywa się heterotelicznym. Przestrzeń heteroteliczna wymaga odwołania się do nienaturalistycznych wzorców badawczych (Lisowski 2003, s. 43). Interpretacja wsi jako „miejsca” wiąże się zatem z odniesieniem do sposobów identyfikacji podmiotu (człowieka, społeczności) z elementami jego środowiska. Istotne znaczenie ma wówczas badanie tożsamości terytorialnej – ważnej składowej natury człowieka jako istoty społeczno-kulturowej.

Humanizację problemów badawczych w badaniach geograficznych porównuje się do uchylecia drugiego skrzydła „ontologicznych drzwi” do uniwersum (Jędrzejczyk 2011, s. 21). Takie podejście jest wyjściem do współpracy i wzajemnego zrozumienia, a uznanie różnych, ale równouprawnionych podejść, tworzy podstawę szerokiej interpretacji zjawisk. Z tego punktu widzenia istotną sprawą jest budowanie świadomości teoretycznej, gdyż to z niej wynika wiedza o różnych możliwościach studiów nad wiejską przestrzenią oraz przede wszystkim sama świadomość obrazu wsi, jaki kreowany jest w naszych pracach (por. Gregory 1994).

Literatura

- Archer K., 1993, *Regions as Social Organisms: The Lamarckian Characteristics of Vidal de la Blache's Regional Geography*, *Annals of American Geographers*, 83, 3, s. 498–514.
- Ayto J., 1990, *Dictionary of Word Origins*, Bloomsbury, London.
- Bański J., 2002, *Geografia wsi – nową dyscypliną badawczą polskiej geografii*, *Przegląd Geograficzny*, 74, 3, s. 367–379.
- Buttimer A., 1974, *Values in geography*, Association of American Geographers, Resource Paper, 24, Washington.
- Buttimer A., 1990, *Charyzmat i kontekst: wyzwanie*, *Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej*, 4, s. 11–28 (tłumaczenia z jęz. ang. I. Sagan, Buttimer A., 1978, *Charism and Context: The Challenge of: "La géographie humaine"*, [w:] Ley D., Samuels M. (red.), *Humanistic Geography*, Mararoufa Press, Chicago, s. 58–76.
- Chojnicki Z., 2010, *Dualizm metodologiczny w geografii społeczno-ekonomicznej*, [w:] Z. Chojnicki (red.), *Koncepcje i studia metodologiczne i teoretyczne w geografii*, Bogucki Wydawnictwo Naukowe, Poznań, s. 33–42.
- Davies N., 1998, *Europa*, Znak, Kraków.
- Fedyszak-Radziejowska B., 2013, *Spoleczności wiejskie: tożsamość, kapitał społeczny, wspólnotowe identyfikacje*, [w:] A. Rosner (red.), *Spoleczne i kulturowe zagadnienia przemian na wsi polskiej*, IRWiR, Warszawa, s. 95–118.
- Gorlach K., 2004, *Socjologia obszarów wiejskich. Problemy i perspektywy*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Gregory D., 1994, *Geographical Imaginations*, Blackwell, Oxford.
- Heidegger M., 1977, *Budować, mieszkać, myśleć*, [w:] *Eseje wybrane*, Wydawnictwo Czytelnik, Warszawa.
- Jałowicki B., Szczepański M. S., 2009, *Miasto i przestrzeń w perspektywie socjologicznej*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2004, *Geografia humanistyczna miasta*, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Jędrzejczyk D., 2011, *Od scjentyzmu do humanizmu. Geografia w poszukiwaniu nowego paradygmatu*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Ujęcia i problemy badawcze we współczesnej geografii*, *Podstawowe idee i koncepcje w geografii*, 5, s. 13–22.

- Koseła K., 2003, *Polak i katolik, Splątana tożsamość*, IFiS PAN, Warszawa.
- Lisowski A., 2011, *Koncepcje przestrzeni w geografii człowieka*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa.
- Maik W., 1992, *Podstawy geografii miast*, Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Plit F., 2005, *Paul Vidal de la Blache – krajobraz – obraz i geograficzna metoda jego interpretacji*, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, 4, Sosnowiec, s. 26–31.
- Rykiel Z., 1977, *Urbanizacja – ujęcie teoretyczne oraz aspekty procesu. Próba oceny*, Przegląd Geograficzny, 49, 1, s. 27–42.
- Starosta P., 1995, *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospacecznego*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź.
- Sztompka P., 2003, *Socjologia*, Znak, Kraków.
- Tuan H.F., 1977, *Space and Place. The Perspective of Experience*, University of Minnesota Press, Minneapolis.
- Wilczyński W., 2005, *Ewolucja poglądów geograficznych na środowisko*, [w:] W. Maik, K. Rembowska, A. Suliborski (red.), *Geografia jako nauka o przestrzeni, środowisku i krajobrazie*, Podstawowe idee i koncepcje w geografii, t. 1, ŁTN, Łódź, s. 73–102.
- Winid W., 1937, *Miasto i wieś w krajobrazie geograficznym i ich rola w życiu gospodarczym i społecznym*, Czasopismo Geograficzne, 15, 1, s. 4–18.
- Woods M., 2011, *Rural*, Routledge, New York.
- Wójcik M., 2009, *Spoleczna geografia wsi*, Czasopismo Geograficzne, 80, 1–2, s. 42–62.
- Wójcik M., 2010, *Struktura i działanie – geograficzno-społeczna interpretacja oddziaływania funduszy Unii Europejskiej na przykładzie programu „Odnowa wsi”*, [w:] E. Kacprzak, A. Kołodziejczak (red.), *Rola środków Unii Europejskiej w rozwoju obszarów wiejskich*, Studia Obszarów Wiejskich, 24, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 186–201.
- Wójcik M., 2011, *Wiejski obszar peryferyjny w koncepcjach geograficznych*, [w:] M. Wesołowska (red.), *Wiejskie obszary peryferyjne – uwarunkowania i czynniki aktywizacji*, Studia Obszarów Wiejskich, 26, IGiPZ PAN, PTG, Warszawa, s. 19–34.
- Wójcik M., 2012, *Geografia wsi w Polsce, Studium zmiany podstaw teoretyczno-metodologicznych*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Summary

On the one hand, the nature of in-depth reflection on the current rural transformations should involve placing them within long-term changes. On the other, it should take into account the reflections on the scale of interpretation of processes, not just in spatial categories (macro vs. micro) but, above all, in the symbolic sense (space vs. location). In the case of rural studies, especially geographical ones, we can see a clear lack of reflection on the research subject, particularly concerning the image that results from them. The geographical image of the countryside is

mainly derived from basing them on a neo-positivist model and, consequently, the focus on describing phenomena in terms of quantitative distribution and spatial organisation. The main purpose of this study is to present a critical (evaluative) look at the application of concepts critical for formulating research assumptions, such as rural area and countryside, as well as the consequences of such applications for other spatial forms of interpreting the transformations of Polish countryside, such as region and “place”.

